

КЕЛІСІМ ЖӘНЕ СҰХБАТ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ

Кіріспе

Кез келген дәуір өзінің әлеуметтік-экономикалық, адамгершіліктік және мәдени дамуына сай жеке тұлғадан белгілі бір білім деңгейін, рухани жетілуін және іс-әрекетті қажет етеді. Бұл талап қазіргі жаһандану кезеңінде де өзекті болып отыр. Қоғамдағы көптеген мәселелер адамдардың дүниетанымына, олардың білім деңгейіне, мәдениетіне, оның рухани жетілуіне, идеалдарына байланысты шешіледі.

Бүгінгі қоғамға тән тұтыну молшылығы, ысырапшылық пен даңғаза астамшылық прогрессивті адамдарға ой салады, өйткені соларға қол жеткізу үшін адамзаттың материалдық және зиятты әлеуеті ойсыз сарқылуда.

Халықтың өркендеп дамуы, кемелденуі оның қандай құндылықтарды негізге алатынына, басқа халықтармен, мемлекеттермен қандай қарым-қатынас жасайтынына байланысты. Адамдардың әр түрлі болуы сияқты, мемлекеттер де әр түрлі, қоғамда құндылықтары әр түрлі, діні, тілі, мәдениеті әр түрлі адамдар бір-бірімен бірлесіп өмір сүреді. Олардың осындай бейбіт, келісімде өмір сүруі адамзатты ертеден ойландырып келеді. Өйткені адамзат тарихы соғыстар мен қан-төгістерге, қылмысқа толы.

Әрине, адамзаттың жетістіктері, мәдениеттердің көп түрлілігі, өркениеттің, ғылымның дамуы – бұл үлкен көрсеткіш. Яғни, адамзат осы уақытқа дейін өте жоғары дәрежеде дамып, жетістіктерге жетіп отыр. Ол жетістіктердің бағасы да жоғары. Кебінесе, олар үшін адамзат соншалықты қымбат баға төлегені де белгілі. Ал, сол тарихтың қиын кездері қайталанбас үшін, бейбіт болашақ үшін адам келісіммен, өзара түсіністікпен өмір сүргенді қалайды.

Негізгі бөлім

Келісімге келу, түсіністік, толеранттылық, сұхбат мәселелерінің күрделілігін ойшылдар, философтар, саясаткерлер жақсы түсінеді. Қазіргі күні ежелден бергі өмір сүрген данышпан философ, ойшылдардың ойларына, пікірлеріне, шығармаларына үңіліп, олардың адамды қалай түсінгенін, адам

табиғатына, мәніне қандай баға бергенін саралау қажеттілігі туды. Өйткені, келісім болсын, түсіністік адам мен қоғам мәселесінен туады. Яғни, оларды түсіну үшін адамды және қоғамды, адамдар арасындағы қатынасты түсіну керек. Қазіргі адам қандай, ол қандай құндылықтарды басшылыққа алады, әр түрлі жағдайда қандай шешім қабылдайды, адамгершілік деген не, руханилықты қалай түсіну керек? Осы сұрақтардың жауабы келісім сияқты мәселені ашуға мүмкіндік береді.

Келісім және сұхбат концепциялары және олардың философиялық аспектілері көптеген еңбектерде негізделген. Келісім және сұхбат идеялары әлеуметтік-философиялық мәселе болып табылады. Мұнда ең әуелі бүгінгі таңдағы халықтың экологиялық, саяси, әлеуметтік ахуалы, сондай-ақ, халықаралық өзара қатынастардың теориялық моделінің даму заңдылықтары қарастырылады. Философиялық онтологияда келісім және сұхбат мәселелері универсумның жалпы бастапқы контекстінде түсіндірілді.

Келісім және сұхбат мәселелерін теориялық тұрғыдан талдаудың методологиясы оларды жалпылық, ерекшелік және жекеліктің бірлігі және өзара байланысы тұрғысынан терең зерттеуді қажет етеді. Олар белгілі бір универсалды модельдерді жасаумен емес, келісім мен сұхбаттың сапалы көптүрлілігін зерттеумен байланысты. Абстрактіліктен нақтылыққа өту принципі келісімге келу мәселесін, сұхбатты зерттеуде маңызды болып табылады. Тарихилық принципімен қатар компаративистикалық талдау да келісімнің формаларын, сұхбатты философиялық тұрғыдан талдау үшін қажет. «Азаматтық келісім», «ұлттаралық келісім», «тұлғааралық және конфессияаралық келісім», «мәдениетаралық сұхбат» мәселелерінің түбірі келісім мен сұхбатты философиялық талдаусыз анықталмайды.

Келісім мәселесі антикалық философияда пайда болады. Қазақ тіліндегі келісім деген сөзді білдіретін «консенсус» (consensus iuris) терминін алғашында ежелгі римдік философ Цицерон қолданды. Ол «консенсус» сөзін «Рим республикасының өмір сүруі мен сақталуының қажетті шарты ретіндегі құқықтағы келісім» деген мағынада пайдаланған. Одан соң келісім идеясы әлеуметтік болмыстың көптеген басқа сфераларын қамтыды. Содан бері келісім мен оның диалектикалық серіктесі – конфликт сөздері барлық салада өте көп қолданылатын идеяға, сөздерге айналды. Өздерінің қызметтік рөлдеріне сай бұл сөздер бірқалыпты емес болып

шықты. Келісім қайшылықтарды өркениеттік жолмен шешуге бағытталған, ол сенімді, әлеуметтік қауіпті қақтығыстарды шешу құралы болып табылады.

Қазіргі күні табиғаттағы және қоғамдағы келісім мәселесінің шешілу, зерттелу деңгейі қоғамдағы күшейіп отырған қажеттіліктерге, қазіргі адамның алдында тұрған мәселелерді шешу үшін жеткіліксіз болып отырғаны белгілі. Мұны саясаткерлер де, теорияшылар де айтып келеді.

Егер философия тарихына жүгінер болсақ, келісім-келіспеушілік сияқты мәселелер адамның қоғамдағы орны, оның өзгеге қатынасы мәселелерімен тығыз байланыста қарастырылғанын көреміз. Бұл мәселе Ежелгі дәуірде, Антикалық кезеңде, Орта ғасыр мен жана дәуірде Антифонт, Конфуций, Сюнь-цзы, Цицерон, Платон, Аристотель, әл-Фараби, Ибн Сина, Баласағұни, Шеллинг, Гегель, Фрейд, Юнг, Шопенгауэр, Бердяев сияқты ойшылдардың философиялық көзқарастарынан, шығармаларынан көрінеді.

Философиялық білім жүйесінде келісім феноменін зерттейтін арнайы теориялар әр кезеңде болған. Олар мәселені әр қырынан қарастырады. Философиялық онтологияда келісім универсумның жалпылама бастауы ретінде пайымдалады. Аристотель келісімге келу тәртіптің, өлшемдіктің, ұйымдасушылықтың белгілі бір сатысын сипаттайды дейді. Өзінің «Метафизикасында» ол Универсумдағы келісім идеясы негізінде телеологияның дүниетанымдық негізі ретіндегі табиғи мақсаттылығы ұғымын негіздеді. Аристотельдің келісім ретіндегі координация, біржүйелілік, сәйкестілік туралы түсінігі философиядағы телеология концепциясын философиялық, әлеуметтік-тарихи тұрғыдан түсінуге мүмкіндік береді. Кейінірек бұл мәселені зерттеуде неміс философы Гегель үлкен рөл атқарды. Мақсаттылықты түрлердің сыртқы ортаға салыстырмалы түрде бейімделуі ретінде қарастыра отырып, Гегель бұл қағиданы болмыс пен ойлаудың өзара қатынасына қатысты пайдаланды. Осының негізінде ол болмыс мен ойлаудың барабарлығы, яғни келісімділігі мен тепе-тең келуі принципін шығарды.

Келісім идеясы адамдағы табиғилық пен әлеуметтіліктің күрделі байланысын, оның денесі мен жанының, сезімі мен зердесінің байланысын ашатын антропосоциогенездің натуралистік, натуралистікке қарсы концепцияларын жасаған әлеуметтік философтардың еңбектерінде маңызды орын алады. Т. Гоббс «Азамат туралы» және «Левифан», Вольтер «Метафизикалық трактат»,

Ж.-Ж. Руссо «Қоғамдық келісім», П. Гольбах «Қоғам туралы», И. Кант «Дүниежүзілік-азаматтық жағдайдағы жалпы тарих идеясы» шығармаларында дүниежүзілік қоғамдық тарихтағы келісім туралы пікірлер айтады.

XX ғасырда келісім идеясы туралы философтар мен әлеуметтанушылар адамдар арасындағы қатынастарды зерттей отырып, өте ауқымды тұжырымдар жасаған. Олардың қатарына О. Конт, Р. Парк, Е. Гарджес, Л. Вирт, Г. Лебон, Э. Дюркгейм, А. Миид бар. Бұл ойшылдардың көпшілігінің еңбектері орыс тіліне аударылмаған. Бірақ американдық социолог Т. Ньюкомның «Келісімді зерттеу» деген еңбегінде бұл авторлардың еңбектері аталады.

Келісім мәселесі қазіргі кезеңде әлеуметтік-философиялық әдебиетте кеңінен зерттелеп келеді. Қазіргі күні бұл идея ұлттық, жаһандық, діни мәселелер төңірегінде көп қарастырылады. Көп жағдайда экологиялық, саяси, шикізаттық, азық-түлік, энергетикалық дағдарыстар қауіп төндіріп тұрғандықтан, осы жағдайда адамзаттың аман қалуының қамын жейтін халықтар мен мемлекеттердің өзара қарым-қатынасының дамуының теориялық моделдерін жасауға байланысты талқыланады. Заманауилықтың өмірлік маңызды мәселелеріне постиндустриалдылыққа жол тартқан индустриалды қоғамның әр түрлі әлеуметтік моделдері арасындағы келісімді іздеу жатады.

Саясатты, технологияларды және келісім практикасын зерттеулерде конфликтологиялық аспект қарастырылады. Ол әлеуметтік конфликт мәселесімен бірге қарастырылады.

Сұхбат идеясы Н.А. Бердяев, В.С. Библер, В.В. Бибахин, Ю.М. Лотман, Н.А. Лосев еңбектерінде кеңінен қарастырылады. Бұл философтар үшін сұхбат философияның, мәдениеттің негізі болып табылады. Ойдың сұхбаттық бағытталуы М. Бубер, Е. Левинас сияқты философтардың еңбектеріне тән. Философияда сұхбат көбінесе мәдениеттер арасындағы сұхбат ретінде қарастырылады. Діндер сұхбаты идеясы мәдениеттің негізгі бір бөлігі ретіндегі идея көп таралған.

Философияда сұхбат кең мағынада түсіндіріледі. Ол коммуникацияның синонимі, қарым-қатынастың белгілі бір түрі (әңгімелесу, пікірталас) ретінде де қарастырылады. Жалпы философияда сұхбатқа байланысты екі бағыт қалыптасқан:

– субъективтік, ол феноменологиялық бағытқа жатады (Г.Г. Гадамер, М. Бубер), мұнда

бірінші орынға адам мен адам арасындағы горизонтальды сұхбат қойылады;

– объективтік, немесе құрылымдық-функционалдық бағыт (С. Каган, В.С. Библер), бұл бағыт бойынша вертикалды, яғни адам – Құдай – трансценденттік сұхбат бірінші орынға қойылады.

XX ғасырдың екінші жартысында мәдениеттер сұхбаты идеясы кең дамыды. Бұл идеяны таратушылардың ең бір көрнекті өкілі М. Бахтин болып табылады. М. Бахтин үшін «сұхбат» – адам болмысының барлық анықтамаларының тамыры және негізі болып табылады. «Болу – яғни, сұхбаттасу арқылы қатынас жасау. Сұхбат біткен кезде барлығы да бітеді. Сондықтан сұхбат бітпейді және бітпеуі де керек» [1, 434 б.]. М. Бахтин сұхбатты мәдени дәуірлердің сұхбаты ретінде қарастырса, В. Библер диалог феноменін болмыс пен ойлаудың бастаулары тұрғысынан қарастырады. Оның түсінігіндегі сұхбат – ойлаудың әр түрлі формаларының сұхбаты. В. Библер еуропалық зерде «эйдикалық зерде» (антикалық) мен «сыйынушының зердесі» (Орта ғасыр), «танушының зердесі» (Жаңа дәуір) және XX ғ. пайда болған ерекше ойлаудың арасындағы сұхбат, бір уақытта барлық тарихи дәуірлердің арасында ойлаудың белгілі формалары негізінде – сұхбаттық қатынас орнайды [2, 14 б.]

Дінаралық келісім мен сұхбатқа келер болсақ, олардың қалыптасу тарихы өте ұзақ әрі күрделі, қайшылықтарға толы. Ежелгі дінаралық сұхбат қазіргі сұхбаттан ерекше. Егер дінаралық келісімді классификациялайтын болсақ, бірінші кезекте классикалық және заманауи кезендерді бөліп көрсетеміз. Классикалық сұхбатқа XIX ғасырға дейінгі діндер арасындағы қатынастар мен сұхбатты жатқызамыз, яғни олардың мәдени, діни байланыстарының, қақтығыстарының тарихын, олардың бір-бірі туралы түсініктері мен білімінің тарихын айтамыз. Заманауи діни сұхбат ретінде саналы түрде, концептуалданған, институцияланған ұстанымды, белгілі бір императивті айтамыз. Ол XIX ғасырдан, яғни жаңа діни ағымдардың көбеюі нәтижесінде жүйелі сипатқа ие болды. Ал бұл сұхбаттың негізгі мақсаты прозелитизм емес, ол діндердің басқа діндерге бейімделуі, жаңа діни статусты мойындауға негізделеді.

Ал этностардың арасындағы қатынастар әлемдегі қоғамдық-саяси, әлеуметтік-мәдени қатынастардың күрделісі, қарама-қайшылыққа толы әрі нәзік қырларын құрайтындығы белгілі. Этносаралық қатынастар, олардың арасындағы келісім мен сұхбат елдегі саяси ахуалға,

экономикалық және әлеуметтік қатынастардың жағдайына, мемлекеттік-құқықтық институттардың тиімділігіне, мемлекеттік ұлттық саясатының пәрменділігіне негізделеді. Адамдардың материалдық және рухани құндылықтармен, тәжірибемен, этностардың мәдени жетістіктермен, өмір сүру салттарымен, тұрмыстағы ерекшеліктермен өзара алмасуы этностардың қарым-қатынас жасау барысында жүзеге асады. Мәдениеттердің өзара кірігуі ұлтты байытып қана қоймай, адамдардың өзара әрекеттері мен өзара түсіністігін, олардың инновациялық құндылықтарды қабылдауын қамтамасыз етіп, ұлтаралық қатынастардағы келеңсіздіктерді түзеуге көмектеседі.

Рухани және әлеуметтік-мәдени дағдарыстан шығу жолы қоғамды ұйыта алатын жаңа өнегелілік бағдарларда жатқан сияқты. Адамгершілік, руханият, төзімділік, бейбітшілік, ізгілік, әділдік, өзара түсіністік, өзара құрмет – ұлтына, нәсілі мен дініне қарамастан, барша адам үшін сөзсіз маңызды тегеурінді талаптар. Бұл негіздегі ұлтаралық қарым-қатынастың мәдениеті адамның ұлттық ар-намысына тікелей немесе жанама түрде қысым жасаудың, кемсітушіліктің, құқық теңсіздігінің, этникалық негізде зорлықтың кез келген түрін қабылдамауды білдіреді.

Этносаралық және конфессияаралық қарым-қатынастарда барлық өзара әрекетке қатысушылардың мүдделерін ескеріп, реттеу өте маңызды, онсыз келісімге келу мүмкін емес. Этноұлттық саясаттың гуманистік стратегиясы жалпы адами басымдылықтарды, құндылықтарды, рухани бастауларды жүйелі жүзеге асыруды, қазіргі саяси және экономикалық пайдадан гөрі, адамгершілік стимулдардың басымдылығын білдіреді. Қоғамдық-саяси, ұлтаралық қарым-қатынастардың гуманистік құндылықтары мен дәстүрлері ғасырлар бойы қалыптасып, қазіргі маңызды құқықтық құжаттар мен саяси декларацияларда бекітілген. Мәселе оларды ұлтаралық өзара әрекеттер мен қарым-қатынастардың барлық деңгейінде нақты саяси және құқықтық тәжірибеде жүйелі әрі мүлтіксіз жүзеге асыруға байланысты.

А.С. Ахизер мынадай маңызды ойды айтады: «Сұхбаттың мәнін түсіну – адамның өз-өзімен пікірталасқа түсуге итермелейтін, жақындарымен, басқалармен араласуға мүмкіндік беретін, сөйтіп өзін, қоғамды, адамдық қатынастардың негізін өзгертуге, субъектінің өзін қайта жасайтын мүмкіндігін дамытуға көмектесетін оның қозғаушы күштерін көрсету» [3, 818 б.]. Басқаша айтатын болсақ, сұхбат

әртүрлі деңгейлерде және әлеуметтік шындықтың әртүрлі кеңістіктерінде қатынастардың күрделі жүйесін қалыптастырудың құралы болып табылады.

Сұхбат – бұл көпдеңгейлі және көп қырлы әлеуметтік-мәдени феномен, сонымен қатар ол адамдар мен қоғамдық қатынастардың формасы болып табылады. Қазіргі қоғамда сұхбат пен келісім мәселесі әлеуметтік-философиялық сипатқа ие болып отыр. Олар философиялық категориялар болып табылады. Өйткені адам мен қоғамның күрделі мәселелерінің келісім мен сұхбат арқылы шешілетіндігі белгілі.

Сұхбат субъектілерінің позициялары көптеген факторлардың ықпалымен, олардың күрделі өзара әрекеттесуі негізінде қалыптасады және субъектінің жалпы социумда әлеуметтенуінің дәрежесімен анықталады. Субъектілер белгілі бір құндылықтарды ұстанушылар ретінде сұхбатқа түседі, оларды сұхбатты іске асыру процесінде сақтауға тырысады. Сұхбат кеңістігінде әртүрлі дәстүрлер, пікірлер, құндылықтар қақтығысқа түседі.

Әр түрлі мәдениеттер, халықтар, өркениеттер типтері арасындағы қатынастарға экономикалық, саяси, діни мәселелер ықпал етеді. Сұхбат қазіргі әлемдік қауымдастықта қақтығыстарды шешудің бірден-бір жолы екендігі белгілі. Сұхбат – қазіргі мәдени және өркениеттік тепе-теңдіктің бірден-бір тиімді негізі. Кез келген елдің күші билік пен қоғамның сұхбатына негізделеді.

Сұхбат ойлаудың негізгі мүмкіндігі ретінде қарастырылады, яғни басқа субъектімен кездесуде жаңа мағынаға қарай қозғалысты білдіреді. Бұл мүмкіндік қатынастың адамдық формасы, адамдар арасындағы араласу және мәселелерді шешу әдісі болып табылады. Сұхбатқа деген қажеттілік адамдық іс-әрекетті қалыптастырады. Ішкі сұхбаттың сыртқы сұхбатқа ауысуы жеке тұлғаның өзгеруіне, қоғам мен қауымдастықтарда алға басуына әкеледі. Сөйтіп, сұхбат адам өмірінің әртүрлілігінің маңызды көзі, тұлғаның шығармашылықпен дамуының шарты болып табылады.

Қорытынды

Әлемдегі басты принцип – қарым-қатынас. Сондықтан бұл принципті бұзу, оған кедергі болу қауіпті және апатты жағдайларға әкелуі мүмкін. Адамдардың әлемдік байланыстармен және қарым-қатынастармен өзара әрекеттесуі үйлесімді болуы үшін не қажет? Әлемге де-

ген шынайы адамгершілікке негізделген қатынасты қалыптастыру керек. Басқаша айтқанда, жай ғана байланыстар емес, әлемге деген рухани, қамқорлық, эмоционалды құнды байланыстардың қалыптасуы қажет.

Келісім де, сұхбат та көпмағыналы, көпсапалы, полифункционалды құбылыстар болып табылады. Олар Универсумдағы жүйелер, өзгерістер, процестердің жалпы тәсілі екені белгілі. Бұл құндылықтар әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси аймақтарда жетістіктерге жету үшін негізгі принциптер болып табылады. Елдің бірлігі – бұл біздің барлық жетістіктеріміздің кілті. Бейбітшілік пен тұрақтылық – бұл жалпы халықтық жетістік және соны еңбек ету арқылы біз қорғап нығайтып отыруымыз керек. Келісімге негізделген құндылықтар ретінде еліміздің егемендігі, халқымыздың бірлігін қарастырамыз. Барлық негізгі әлемдік және дәстүрлі діннің негізінде жатқан рухани құндылықтар мәдениеттің мирасына ығыстырылып, білім, қоғамдық және саяси өмірде біте қайнасты. Барлық іс-шаралардың мақсаты осы құндылықтардың мәнін ашып бейбітшілік пен достықты, діни толеранттылықты, қайырымдылықты жалпыадамзаттық және демократиялық базаға шығара білу.

Келісім, сұхбат мәселелері бүгінгі таңда көптеген салаларда өзекті болып отырған себебі – олар, ең алдымен, ауызбіршілік, халықтың татулығы, ымыраға келу, дәстүріміздің сақталуы және адамгершілік, сыйластық, татулық сияқты қасиеттердің бәрін бір арнаға жиып отыратын ұғым болып табылады. Келісімге келу, сұхбат жүргізу бүгінгі таңда Қазақстанда ең алдымен мәдениетте, дінде және тіл мәселесінде көп көрініс беріп отыр. Қазақ жерінде бүгінгі таңда өз ана тіліміздің мерейін көтеру мәселесі ауқымды проблема ретінде қарастырылып отыр.

Әр заманның философтарынан келісім мен келіспеушілік мәселесіне байланысты табиғатта,

әлеуметтік ортада, тарихта, мәдениетте, адамның жеке өмірінде, оның руханиятында және мінезінде шығатын көптеген эмпирикалық фактілерімен және тенденциялары кездеседі. Философиялық онтологияда келісім мәселесі универсумның жалпы бастапқы контекстінде түсініледі. Келісім немесе ымыраға келу, реттіліктің, қатынастың, өлшемнің және ұйымдас-тырушылықтың белгілі бір деңгейін білдіреді.

Сұхбат адамн мен қоғамның рухани құндылығы ретінде түсініледі. Сонымен қатар, сұхбат – мәдениеттің критерийі, жалпы және саяси этиканың басымдылығы және әлеуметтік маңызды құндылықтық-праксиологиялық идея. Бұл мағынада мәдениеттегі, өнердегі, мораль мен психологиядағы келісім негізінде сұхбат құруды біртұтас қарастырып, оның тұтас теориясын жасау қажеттігі туындайды. Келісім және сұхбат идеялары қоғамда басымды болуы тиіс, ол демократия мен құқықтық мемлекеттің негізгі принципі бола алады.

Тәуелсіздік жағдайында алынған тәжірибе этникалық императивтердің ел ішінде немесе басқа елдермен байланыста орындалмауы мүмкін емес белгілі бір шарттарды қоятынын көрсетіп отыр. Сондықтан Қазақстанда, негізінен, жағымды бағытта дамып отырған ұлт-аралық өзара әрекеттерді реттеудің белгілі бір үлгісі жасалған. Сонымен бірге, талдау көрсеткендей, жарияланған ұлттық саясаттың бағыты мен оны жүзеге асырудың нақты тетіктері арасында, этносаралық бірігудің мінсіз нормативті үлгісі мен этносаралық өзара әрекеттің қайшылықты, көбінесе, жанжалды сипаты арасында белгілі бір алшақтық бар. Мұның бәрі кейбір жағдайда ұлтшыл және шовинистік уәждерді бүркемелеудің, өзін басқа этникалық қоғамдастықтардың өкілдерінен ерек санап, тіпті, артық көру сезімін туғызудың құралы ретінде отансүйгіштік құндылықтардың қабылдануына әсерін тигізеді.

Әдебиеттер

- 1 Бахтин М.М. Проблема поэтики Достоевского. – М., 1972.
- 2 Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в XXI в. – М., 1990.
- 3 Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). От прошлого к будущему. – Изд. 3-е, доп. – М.: Новый хронограф, 2008.

References

- 1 Bahtin M.M. Problema poetiki Dostoevskogo. – M., 1972.
- 2 Bibler V.S. Ot naukouchenija – k logike kul'tury: Dva filosofskih vvedenija v XXI v. – M., 1990.
- 3 Ahiezer A.S. Rossiya: kritika istoricheskogo opyta (Sociokul'turnaja dinamika Rossii). Ot proshlogo k budushhemu. – Izd. 3-e, dop. – M.: Novyj hronograf, 2008.